

TÜRK SİYASAL HAYATINDA “TOPLAYICI” BİR PARTİ OLARAK ANAVATAN PARTİSİ (1983-1989)

Atıl Cem ÇİÇEK¹

ÖZ

Siyasal partiler modern siyasal sistemlerin önemli aktörleri olduklarından, birçok akademik çalışmaya konu olmuşlardır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan yeni dünya düzeni içerisindeki belirleyici konumlarından ötürü, siyasal partilerin sistematik sınıflandırılması, üzerinde durulan bir konu haline almıştır. Bu bağlamda yapılan özgün sınıflandırmalardan birisi de Alman siyaset bilimci Otto Kirchheimer’a aittir. Kirchheimer’ın siyasal parti tipolojilerin ilişkin yapmış olduğu özgün katkı, toplayıcı parti tipini ortaya atmasıdır. Partilerin bir dönüşüm geçirdiğinden hareketle ortaya atılan toplayıcı parti tipi, katı ideolojik tutumların bir kenara bırakıldığı, esnek söylemlerle geniş toplum kesimlerini kucaklayan, karizmatik ve güçlü lideriyle beraber alabileceği en yüksek oyu hedefleyen bir parti tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma Türk siyasal hayatının önemli partilerinden olan Anavatan Partisi’nin (ANAP) bir toplayıcı parti olduğu savından yola çıkılarak temellendirilmiştir. İlgili temellendirme yapılırken partinin program, tüzük, beyannameleriyle beraber, kurucu lideri olan Turgut Özal’ın söylem ve eylemleri, dönemin siyasal ortamı bağlamında tarihsel ve betimsel olarak ele alınmıştır. Bu amaçla ANAP’ın toplayıcı bir parti olduğu savı, partinin kuruluşundan Özal’ın partiden ayrılarak cumhurbaşkanı olduğu tarihe kadar geçen süre olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anavatan Partisi, Toplayıcı Parti, Turgut Özal, Türk Siyasal Hayatı.

THE MOTHERLAND PARTY AS A "CATCH-ALL" PARTY IN TURKISH POLITICAL LIFE (1983-1989)

ABSTRACT

Political parties have been the subject of many academic studies as they are important actors of modern political systems. Given their decisive position in the new world order constituted particularly following the World War II, the systematic classification of political parties has become an emphasized topic. An original classification in this context belongs to German political scientist Otto Kirchheimer. Kirchheimer's most original contribution to political party typologies is his category of a “catch-all party”. Embedded deeply in the contention that parties have undergone a process of

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, atilcemcicek@yahoo.com

transformation, the idea of a catch-all party has emerged as a political entity doing away with solid ideological attitudes, embracing large segments of the community with a flexible rhetoric, and targeting the highest number of votes with its charismatic and powerful leader. The current study assumes that the Motherland Party (ANAP), an important political body within Turkish political life, is a catch-all type of political party. This assumption is supported by a descriptive and historical analysis of the party program, the primary party regulation, the founding leader Turgut Özal's discourse and actions with a particular view to the specific political context of the period. This study argues that ANAP has been a catch-all party from its foundation to Özal's break-away for presidency.

Keywords: Motherland Party, Catch-All Party, Turgut Özal, Turkish Political Life

Giriş

Siyasal partiler, siyasi sistemin önemli aktörleri olmalarına rağmen, nispeten çok yeni oluşumlar olarak değerlendirilebilirler. Özellikle modern anlamdaki siyasi partilerin hemen hemen 200 yıllık bir geçmişe sahip oldukları söylenebilir. Çok uzun bir geçmişleri olmasa da siyasi partiler, çağdaş siyasi rejimlerin en önemli unsurlarındandır. 20. yüzyıla beraber siyasi partilerin giderek artan önemi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı eksenli gelişen demokratik rejimlerle birlikte daha da artmış ve modern demokrasiler, bir partiler demokrasisi halini almıştır.

Siyasal partilerin artan önemi, akademik yazında da karşılık bulmuş ve siyasi partilere yönelik bir takım çalışmalar yapılmıştır. Siyasi partilere ilişkin 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan çalışmalara, kısa bir süre ara verilmiş olsa da İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde büyük bir çeşitlilik ile devam edilmiştir. Özellikle siyasi partilerin yapılarına ilişkin gerçekleştirilen bu çalışmalar, parti tipolojileri sınıflandırmasını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda kadro, kitle, kişisel temsil, toplumsal bütünleşme, toplayıcı, karizmatik, kartel vb. parti çeşitleri farklı bakış açıları ile ortaya atılmıştır. Çalışma özelinde ise ele alınacak olan parti tipi, toplayıcı partidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve özellikle de 2. Meşrutiyet döneminde başlayıp, Türkiye Cumhuriyeti ile devam eden süreçte bir takım kesintiler olmakla beraber siyasi partilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Erken cumhuriyet dönemi ile birlikte, 1940'lı yılların ortalarına kadar, 2 deneme dışında tek siyasi partiden oluşan bir yapı varlık bulmuştur. İç ve dış konjonktürün etkisiyle geçilen çok partili siyasi hayatla birlikte de hem siyasi

partilerin önemi artmış hem de çok çeşitli siyasal partiler seçmenlere alternatif olduklarını gösterme yarışına girmişlerdir.

Türkiye’de özellikle çok partili siyasal hayata geçiş sonrasında yaşanan parti çeşitliliği içerisinde Anavatan Partisi’nin (ANAP) toplayıcı parti tipine en uygun olan parti olduğu düşünülmektedir. Kuruluş aşaması, söylemi, ideolojik konumlanması, konjonktüre göre hareket etmesi gibi faktörlerle kitleleri peşinden sürükleyen ANAP, bir toplayıcı parti görünümünde olmuştur. Toplayıcı partilerin önemli unsurlarından olan güçlü ve karizmatik lider olgusu ise partinin kurucu genel başkanı olan Turgut Özal ile tamamlanmış, böylelikle lider ile parti özdeşleşmiştir. Bu yüzden çalışma, ANAP’ın kurulduğu yıl olan 1983 ile Özal’ın Cumhurbaşkanlığı için ANAP’tan ayrıldığı yıl olan 1989 yılları arasında kapsamaktadır. Belirtilen dönemdeki ANAP’ın toplayıcı bir parti olduğuna yönelik çözümler, çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda öncelikle, toplayıcı parti tipinin özellikleri ele alınmış, sonrasında ise ANAP’ın bu özellikler bağlamında değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

1.Siyasal Parti Tipolojileri

Genel bir kabul modern siyasal partilerin yapılarına ilişkin çalışmaların, Ostrogorski (1902)’nin özellikle İngiltere eksenli çalışmasından beri var olduğu söylenebilir. Liberalizmin artan etkisi, çok partili siyasal hayatın baskınlığı ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında tek partili rejimlerin genel olarak tasfiyesi, siyasal partilere olan ilgiyi artırmıştır. Bu bağlamda partilerin tipolojilerine ilişkin çalışmalar da çeşitlenerek artış göstermiştir.

Bilinen ilk sistematik sınıflandırma Maurice Duverger’in (1986: 106-116) yaptığı kadro ve kitle partisi sınıflandırmasıdır. İki parti tipini birbirinden ayıran unsur yapı farkıdır. Kadro partisi, seçkinlerin bir araya getirilmesini önceleyen, büyük prestij, teknik bilgi birikimi ve servet gibi nitelikleri üye profilinde görme üzerine kurulu bir yapıdadır. Kitle partileri ise üyeler anlamında nitelikten çok niceliği önceleyen bir anlayışla var olmuşlardır. Üyelerinin nitelikleri önemli olduğundan disiplin anlamında daha zayıf ve daha ademi merkezîyetçi bir kadro partisi ile daha disiplinli ve daha merkezîyetçi bir kitle partisi bu ayırımın belirgin noktalarındandır. Zaten genel oy ve parti üyeliği gibi olgular, kadro partilerinden kitle partilerine doğru yaşanan bir evrimi de beraberinde getirmiştir.

Duverger’den kısa bir süre sonra, siyasal parti tipolojilerine ilişkin bir başka sınıflandırma da Sigmund Neumann (1990: 46-49) tarafından yapılmıştır. Neumann özellikle 1950’li yılların ortalarıyla

beraber partilerin kişisel temsilden, toplumsal bütünleşmeye doğru bir işlev değişikliğine gittiklerini savunarak, kişisel temsil partileri ve toplumsal bütünleşme partileri ayırımına gitmiştir. Bu bağlamda kişisel temsil partileri genel olarak seçim dönemlerinde ve sınırlı/dar bir siyasal ortamda faaliyet gösteren, ana işlevi aday göstermek olan, disiplin yönünden zayıf bir parti tipolojisi olarak ele alınmıştır. Toplumsal bütünleşme partileri ise iki başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlardan demokratik bütünleşme partileri, sosyal tabanı ile kurduğu güven ilişkisi ile taraftarlarının sosyal varoluşlarını bütünleştirerek güvence altına alma yoluna gider. Kitleleri, demokratik bir nitelikle bütünleştirme taraftarıdır. Toptan bütünleştirici partiler ise belirli bir ideoloji ekseninde, demokratik olmayan bir bütünleştirme programı izleyen ve ilk örneklerini Bolşevizm, Faşizm, Nasyonal Sosyalizm gibi uygulamalarla veren bir tipolojidir.

Duverger ve Neumann'ın parti tipolojilerinden farklı olarak, Otto Kirchheimer(1966: 177-200) tarafından catchall (toplayıcı) parti tipolojisi ortaya atılmıştır. Değişen sosyo ekonomik koşulların, partileri de değiştirdiği savı üzerine temellenen bu tipoloji, geniş toplum kesimlerine hitap eden bir parti formasyonu ile karşımıza çıkmaktadır. Bu tipoloji, çalışmaya temel teşkil ettiğinden bir sonraki bölümde derinlemesine ele alınmıştır.

Giderek kitleleşen siyasal partilere ilişkin bir başka adlandırma da Panebianco(1988: 143-162) tarafından geliştirilmiştir. Panebianco'nun karizmatik parti adını verdiği tipoloji; lidere sadakat duygusu ile bağlılığın olduğu, bürokratik karakter taşımayan, yüksek derecede merkezi olan ve karizmanın doğasından kaynaklı statükoyu devirmeye müsait devrimsel eğilimleri olan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

20. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan değişimlerle beraber siyasal partilerin yapıları da birtakım değişikliklere uğramıştır. Özellikle sivil toplum, sosyal yapı, siyasa yapımında sivil toplum örgütlerinin rolü, sosyal iletişim ağları ve demokrasi algısındaki çok yönlü ilişki, beraberinde siyasal alanın dönüşümünü de getirmiştir. Bu bağlamda yeni parti tipolojilerinin ortaya çıktığı da söylenebilir (Durgun, 2016: 344-345). İşte bu ortamda Katz ve Mair(1995: 16-25) kartel parti tipolojisini ortaya atmışlardır. 1970'lerle beraber ortaya çıktığı düşünülen bu modele göre kartel partiler; profesyonel yöneticilerce şekillendirilen, kaynak dağıtımı konusunda etkili olmak adına devlet kadrolarına yerleşmeyi önemseyen, destek kazanmak için seçmen kampanyalarını önemseyen, devletin sağladığı

sübvansiyon ile finansal sorunlarını çözen, partiye üye olan ve üye olmayan ayrımının bulanıklaştığı, bireysellikten ziyade tek vücut anlayışının hakim olduğu, partinin devletin parçası haline geldiği bir tipoloji görünümündedirler.

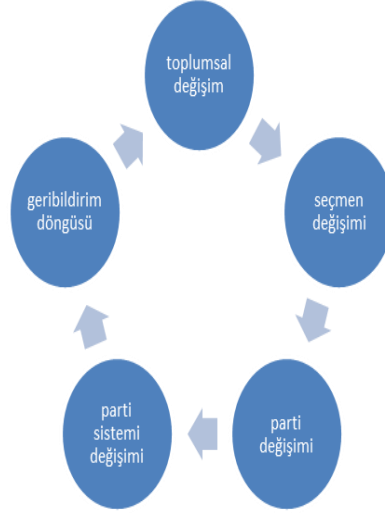
2. Bir Parti Tipolojisi Olarak Toplayıcı Parti

Batı'daki siyasal partilerin dönüşümlerine ilişkin yaptığı çalışmada toplayıcı parti tipolojisini ortaya atan Kirchheimer (1966: 177-200), özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kişisel temsil partilerinin kısmen varlıklarını sürdürmelerine rağmen artık belirleyici durumda olmadıklarını vurgulamıştır. Aynı şekilde sert sınıf çizgileri ve belirgin mezhep yapılarında olan kitle partileri de toplayıcı partiye doğru bir dönüşüm sergilemişlerdir. İngilizce'de “catch-all” olarak adlandırılan bu parti tipi, toplayıcı parti, hepsini yakala partisi ve omnibus partisi şeklinde de ele alınmaktadır (Körösenyi, 1999: 36; Kapani, 2010: 192).

Ne tam anlamıyla bir kadro ne de bir kitle ya da sosyal bütünleşme partisi sayılabilen toplayıcı partilerin (Kapani, 2010: 192), İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dünyasında ortaya çıkışı aslında bir rastlantıdan ibaret değildir. Zira, toplayıcı partiler esasen “ideolojiden arınmaya çalışma” döneminin ürünü olarak ortaya çıkmışlardır (Kirchheimer, 1966: 187). 1960'ların başında ABD menşeli başlayan “ideolojilerin sonu” tartışmasının toplayıcı parti söylemi ile benzer dönemlerde ele alındığı değerlendirilebilir. Bu bağlamda Lipset'in (1960: 408), demokratik sınıf mücadelesine ilişkin temel sorunların çözüldüğünden hareketle artık mücadelenin ideolojiler olmadan devam edeceği, Aron'un (1962: 314) işçi sınıfının sisteme entegre olması ile ideolojik tartışma koşullarının ortadan kalktığı ve nihayet Bell'in (1962) “The End of The Ideology” adlı eserinde refahın tabana yayılması sonucu ideolojilerin bir “çıkılmaz sokak” içerisinde olduğundan hareketle artık sona erdiklerini belirtmesi, siyasal partilerin ideolojik anlamda kendilerini sorgulamalarını da beraberinde getirmiştir.

Kirchheimer'in, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yaklaşık on yıllık dönemde, kabaca post-endüstriyel toplumsal değişimin bir sonucu olarak nitelenebilecek (toplumsal düzey), yeni bir siyasal parti türünün ortaya çıktığını iddia etmesi, bireylerin de önceliklerini tekrardan değerlendirerek parti değiştirmelerini ve bu durumun da beraberinde dalgalanan/sabit olmayan seçmenler yarattığı (seçmen düzeyi) sonucunu doğurmuştur. Toplayıcı parti olarak adlandırılan bu yeni parti, ideolojik saflığın terk edilerek bölünme ve çelişkiler karşısında mümkün olduğunca fazla seçmenin ilgisini çekmek

amacıyla hareket etmiştir (parti düzeyi). Bu yeni parti tipi, siyasal parti sistemi içinde anlamlı bir muhalefetin azalışına işaret etmiş, ideoloji, siyasal partiler arasındaki politik farklılıkların inşasında giderek anlamsızlaşmaya başlamıştır (parti sistemi düzeyi). Bu durumda da partiler, temsil ve demokratik yönetim üzerinde etkin bir rol oynamışlardır (geri bildirim döngüsü) (Williams, 2009: 593-594).

Tablo 1: Toplayıcı Parti Tezi Modelleme Süreci Düzeyi Analizi (Williams, 2009: 593-594).

Williams'ın belirttiği modelleme süreci düzeyi analizi incelendiğinde birbirlerini besleyen olguların döngüsü ile karşılaşılmaktadır. Savaş sonrası dönemde yaşanan sosyoekonomik değişim ve dönüşümler siyasal katılımın aktörleri olan seçmen tercihlerini etkilemiş, bu tercihleri bünyesinde toplama iddiasında olan yeni partiler varlık bulmuş, yeni partiler parti sistemlerini dönüştürmüş ve geri bildirimle beraber dinamik bir süreç yaşanmıştır.

Kirchheimer (1966: 190), eski kitle partileri, mezhep partileri ve bireysel temsil partileri, daha az sınıf çizgileriyle rahatsız edici halde olan toplayıcı partilere dönüşmek durumunda olduklarından hareketle sürecin kaçınılmazlığının altını çizmiştir. Kuşkusuz bu dönüşüm, salt ideolojik söylemlerle şekillenen ya da ideolojiyi merkezi bir konuma oturtan partilerin aleyhlerine bir gelişim göstermiştir. Çünkü toplayıcı partiler, sahip oldukları ideolojik birikimlerini, mümkün olan en büyük seçmen sayısına ulaşabilmek adına azaltma yoluna gitmişlerdir (Heywood, 2006: 359). Belirlenen

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

hedef ise seçmenleri ılımlı bir programla kendi yanına çekmektir (Kapani, 2010: 193). Forestiere (2009: 574), modern demokratik sistemler içindeki büyük kitle partilerinin zaman içerisinde toplayıcı partiler haline dönmesi için partilerin geçirdikleri değişimi şu başlıklar altında ele alır:

- Partinin ideolojik yükünün ciddi şekilde azaltılması,
- Tepedeki liderlik gruplarının güçlendirilmesi,
- Bireysel parti üyelerinin rollerinin azaltılması,
- Sınıf veya mezhep üyelikleri üzerindeki vurgunun genelin lehine azaltılması,
- Farklı gruplara ulaşılmanın güvence altına alınması.

Yukarıdaki başlıklardan da anlaşılacağı üzere toplayıcı partinin doğasında ideolojik yüklerden mümkün olduğunca “kurtulma” durumu söz konusudur. Toplumun geniş kesimlerine ulaşabilmenin yolu katı ve keskin söylemlerden değil, esneklikten geçmektedir. Bu yapılarda güçlü ve karizmatik lider figürü büyük önem taşımaktadır. Parti üyelerinin bireysel rolleri önemli oranda azaltılmakta, partinin mesajlarını iletmek için öncü bir takım figürlerden yararlanılmaktadır. Önemli olan da ilgili mesajların olabildiğince geniş toplum kesimlerini kapsayıcı nitelikte olmasıdır.

Aslında toplayıcı partiye bakış, siyaset sahnesindeki bir siyasal partiden daha çok serbest piyasadaki tercih edilebilir bir nesne görünümündedir. Kirchheimer (1966: 192), toplayıcı partinin kendini gösterir bir faktörler kombinasyonu ile potansiyel bütünleştirme sağlayarak seçmenin ilgi odağına dönüşebileceğini ifade eder. Bu durum da piyasadaki büyük markaların yerine getirdiğine benzer bir şekilde tanıdık bir nesne gibi siyasette milyonların zihnine girdiği bir parti modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Eşyayı diğer eşyalardan farklı şekilde tasarlayarak, marka ayrımını, potansiyel alıcıyı da fazla kaygılandırmadan yapmak gerekir. Bu söylemlerle birlikte siyasal partilerin de piyasa koşullarına uyum sağlayan yapılar haline dönüştüklerine ilişkin bir bakış açısının varlığı görülmektedir. Zaten Kirchheimer (1966: 188) toplayıcı partilere olan dönüşümün rekabetçi bir olguyu yansıttığını ve rakip partinin olumlu yönleri ile değişen koşulların doğru okunması gerektiğini öğüt vermektedir.

Bütün toplum kesimlerinin desteğini almanın olanaksızlığının da farkında olan Kirchheimer (1966: 186), menfaatleri sert bir şekilde çatışmayan toplum kesimlerinin bir araya getirilmesinin daha fazla seçmen yakalama şansını oluşturacağını savunur. Toplayıcı partilerde grup iddiaları arasındaki küçük farklar (beyaz veya mavi

yakalılar), her iki kesime de benzer faydalar sağlayan programlar üzerinden yumuşatılır. Burada önemli olan toplumda direnişle karşılaşılması beklenmeyen konulara yoğunlaşmaktır. Bu durum da toplayıcı partilerin pragmatik oldukları (Vincent, 2017: 213; Anderson, 2016: 242) sonucunu ortaya çıkarabilir.

Toplayıcı parti söylemi Kirchheimer tarafından dönemin büyük partilerinin, kendilerini değişen koşullara göre uyarlayarak yapı ve stratejilerini değiştirmelerine verilen bir adlandırma üzerine inşa edilmiştir (Smith, 2009: 556). Kirchheimer (1966: 184-185), gittikçe yayılacağını düşündüğü toplayıcı partilerin daha hızlı seçim başarısı adına, ülke çapındaki potansiyel alıcıları (müşterileri) ürkütmeden ortamı bir seçim sahnesine dönüştürdüğünü savunur. Aslında tam da bu noktada Kirchheimer, toplayıcı parti fenomeninin gelişip yayılmasıyla birlikte, tüm siyasal evrenin daha kampanya merkezli hale geldiğini ileri sürmüştür (Smith, 2009: 558). Bu bağlamda, Batı eksenli ortaya çıktığı ifade edilen toplayıcı parti fenomeninin kademe kademe dünyayı da etkilediği söylenilebilir. Özellikle neoliberal politikaların giderek başat rol aldığı 1980'ler Türkiye'sinin ANAP'ının da bir toplayıcı parti niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

3. ANAP'ın Kurulması

12 Eylül 1980 günü gerçekleştirilen darbe ile ordu yönetime el koymuştur. Silahlı kuvvetler tarafından yayınlanan 1 numaralı bildiri ile parlamento ve hükümetin feshedildiği, parlamento üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığı, bütün yurtdışı sıkıyönetim ilan edildiği ve yurtdışına çıkışların yasaklandığı belirtilmiştir. Parlamento'nun feshedilmesiyle birlikte siyasal parti liderleri de bir süreliğine mecburi ikamete tabi tutulmuştur.

Darbeden yaklaşık bir yıl sonra, 16 Ekim 1981'de Resmi Gazete'de yayınlanarak kabul edilen 2533 sayılı Siyasal Partilerin Feshine Dair Kanun ile siyasal partilerin faaliyetleri resmi olarak sonlandırılmış ve taşınır-taşınmaz bütün malları hazineye devredilmiştir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1859'da kurulan Fedailer Cemiyeti ile başlayan 122 yıllık siyasal partili yaşama da son verilmiştir (Turgut, 1986: 17). Ülkedeki tüm siyasal partilerin kapatıldığı bu süreç, 24 Nisan 1983 yılında yayınlanan 18027 sayılı Resmi Gazete'de siyasal partilerin kurulmasına izin verilmesiyle birlikte son bulmuştur. 1982 Anayasası'nın da kabul edildiği bu süreç, Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) etkinliğinde geçen siyasal partisiz dönem olarak bilinmektedir.

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

MGK döneminde “sivil” yaşama dönme adına yeni anayasa çalışmaları başlatılmıştır. Çeşitli meslek gruplarının bir araya gelmesiyle oluşturulan 160 kişilik Danışma Meclisi yeni anayasa için bir takım çalışmalar yürütmüş ve hazırlanan taslağı MGK'nin onayına sunmuştur. Aslında Danışma Meclisi ve MGK'nin birleşimiyle oluşan Kurucu Meclis'in bünyesinde zaten anayasa yapımı sürecine dahil olan askerler, taslağın incelenme ve son halinin belirlenme aşamalarında da söz sahibi olmuşlardır. 7 Kasım 1982 tarihinde gerçekleştirilen referandum ile halkın oyuna sunulan yeni anayasa, %90'ın üzerinde bir oran ile kabul edilmiş ve sivil siyaset perdesi aralanmaya başlamıştır.

Yeni anayasanın kabul edilmesi ve anayasaya ilişkin yapılan referandum sonucunda Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasıyla birlikte, sıra siyasal partilerin varlığına ilişkin birtakım düzenlemelere gelmiştir. Bu bağlamda 1983 baharında kabul edilen yasa ile siyasal partilerin kurulmalarını izin verilmekle birlikte, 12 Eylül 1980 öncesinde aktif siyaset yapan bir takım siyasetçilere on yıl süre ile siyaset yasağı getirilmiştir (Zürcher, 2005: 410). Kuşkusuz düzenleme, kurulması düşünülen siyasal partilerin MGK onayı olmadan, siyasal alanda faaliyet gösteremeyeceği şekilde tasarlanmıştır. Bu yüzden siyasal partilerin öncelikle kurucular kurulu ile birlikte MGK'nin onayına sunulması gerekmekte ve sakınca görülmezse kuruluşuna ve o yıl gerçekleştirilecek olan seçimlere katılmasına izin verilecektir. Düzenlemeye göre seçimlere katılabilmek için bir partinin en az 30 kurucu üyesinin MGK tarafından onaylanması ve partilerin en az 34 ilde ve bu illere bağlı ilçelerin en az yarısında örgütlenmiş olmaları gerekmektedir (Doğan, 1985: 364). Bu ortamda 15 parti kurulmuş ve bunlardan 12'si, vetolar sonrası kurucular listesinde yapılan değişikliklerin sonrasında bile MGK tarafından kabul görmemişlerdir (Zürcher, 2005: 410).

Yoğun bir veto rüzgarının olduğu bu dönemde kurulan siyasal partilerden Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve ANAPonay olarak 1983 seçimlerine katılabilmişlerdir. MDP, emekli general ve büyükelçi Turgut Sunalp'ın genel başkanlığında, 12 Eylül öncesindeki sağ kökenli oyları konsolide edebilmek adına oluşturulmuştur. Yine asker kökenli olup, 12 Eylül döneminin başbakanlık müsteşarlığından istifa eden Necdet Calp'ın genel başkanlığında kurulan HP ise özellikle merkez solda yer alan seçmene yönelmiştir (Sarıbay, 2001: 67-71). Özellikle MDP'nin

Cumhurbaşkanı Evren ve MGK üyeleri ile olan ilişkileri nedeniyle daha ön planda olduğu söylenebilir.

Onay alarak seçimlere girmeye hak kazanan üçüncü parti ise Turgut Özal'ın genel başkanlığındaki ANAP'tır. Siyasette yıpranmamış ve nispeten yeni bir yüz olarak adlandırılan Özal, lisans eğitimini 1950'de İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği Bölümü'nde tamamlamıştır. 1952'de ABD'de ekonomi eğitimi alan Özal, Türkiye'ye döndükten sonra Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde genel direktör teknik müşaviri olarak görev yapmıştır (Tuncer, 1986: 3-4). Bu dönemde, sonraki yıllarda Türk siyasal hayatının önemli figürlerden olacak Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan ile tanışmış ve Demirel tarafından 1967'de, 1971 Nisanı'na kadar sürdüreceği Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) müsteşarlığı görevine atanmıştır (Acar, 2008: 186-187; Barlas, 1994: 84). 12 Mart Muhtırası döneminde Türkiye'den ayrılan Özal, ABD'ye giderek sanayi ve maden projeleri konusunda Dünya Bankası'nda çalışmaya başlamıştır. 1973'te Türkiye'ye dönen Özal, özel sektörün değişik alanlarında çalışır. 1977 yılında yapılan genel seçimlerde Erbakan'ın genel başkanlığını üstlendiği Milli Selamet Partisi'nin İzmir adayı olarak seçime girer ve kaybeder (Emin, 1993: 15). 1979 yılının son ayında Başbakanlık Devlet Planlama Müsteşarı olan Özal, bu dönemde neoliberal dönüşümün Türkiye'ye yansıması olarak değerlendirilen 24 Ocak Kararları'nın alınmasını sağlar. 12 Eylül darbesinden sonra, 1980-1982 yılları arasında Bülent Ulusu hükümetinde ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcılığı görevinde bulunan Özal, 14 Temmuz 1982'de görevinden istifa etmiş ve 20 Mayıs 1983'te ANAP'ı kurmuştur (Tuncer, 1986: 6-8).

Başbakan yardımcılığı görevinden istifa eden Özal, bürokrasiden bir süre uzak kalmış ve sonrasında da ABD'ye gitmiştir. Özal, ABD dönüşü parti kurma niyetini Evren'e açmıştır. Evren'in Özal'a olan güvenini belirttikten sonra "...ama senin bir geçmişin var. Vaktiyle bir seçimde İzmir'den Milli Selamet Partisi'nden adaylığını koymuşsun", şeklindeki ifadesine karşılık, Özal "Efendim o bir hataydı. Sonra anladım ben hatamı" şeklinde bir cevap vermiştir. Bunun üzerine Evren'in "Eğer kurduğun partide göstereceğin adaylar MHP tandanslı, MSP tandanslı kişiler olursa bil ki hepsini veto ederiz" şeklindeki söylemine karşılık ise "Katiyen yapmayacağım" diyen Özal, bu görüşmede parti kurma icazetini de almıştır (Birand ve Yalçın, 2001: 160).

Evren ile yapılan görüşmeden bir süre sonra Özal, 37 kurucu üyeden oluşan liste ile İçişleri Bakanlığı'na başvurmasını yapmıştır. 7

üyenin MGK tarafından veto edilmesine rağmen (Tokatlı, 1999: 38), ANAP’ın seçimlere girmesine onay verilmiştir. ANAP da Özal yönetiminde önce 1983 genel seçimlerinde %45, sonrasında 1984 yılında yapılan yerel seçimlerde %41,5 (il genel meclisi oranı) ve nihayet 1987 genel seçimlerinde de %36 civarında oy alarak (TBMM, 2017; TÜİK, 2017) Türk siyasal hayatında adından söz ettiren bir parti olmuştur. Her ne kadar 1987 genel seçimlerinde 1983’e oranla %9 gibi bir düşüş görünse de Ergüder’in(1989: 83) de belirttiği gibi siyasal yasakların kalktığı, diğer siyasi partilerin de seçim arenasında oldukları yarışmacı bir ortamda bu sonuç büyük bir başarı olarak görülmektedir.

4.Toplayıcı Parti Olarak ANAP

12 Eylül sonrası, kademeli olarak geçilen siyasal hayatın ilk siyasal partilerinden olan ANAP, darbe öncesi dönemin etkin olan ideolojilerini bir arada bulundurduğu iddiası ile ortaya çıkmıştır. 6 Kasım 1983 yılında gerçekleştirilen genel seçimler öncesinde parti, yayınladığı seçim beyanamesinde (1983: 52) kendisini “Anavatan Partisi milliyetçi, muhafazakar, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi partidir” şeklinde tanımlamaktadır. Kuşkusuz tek bir çatı altında toplanmaya çalışılan bu dört eğilim; milliyetçilik, muhafazakârlık, sosyal demokrasi ve liberalizm şeklindedir.Parti tüzüğünde (1988: 12-14) partinin sahip olduğu milliyetçilik ve muhafazakarlık milli ve manevi değerlere bağlılığı içerirken, bireylerin ve toplumun mutluluğu sosyal adalet ve demokrasi ile liberalizm ise fırsat eşitliği ve özel teşebbüs vurgusu ile formüle edilmiştir.

ANAP’ın kurucu genel başkanı Özal (1989: 8-9) ise milliyetçilik anlayışlarının şovenist değil başka ülkelerle yarışma ve onlardan geri kalmama, muhafazakarlık anlayışlarının tutuculuk değil adet, anane, tarih ve inanca saygılı olma, sosyal adalet anlayışlarının fakire yardım etmek, yanında aç insan dururken uyuyamamak demek olduğunu ve nihayetinde liberalizm anlayışlarının ise düşünce, din ve vicdan ile serbest teşebbüs hürriyeti anlamında olduğunu belirtmiştir. ANAP’ın kurucularından olan ve uzunca bir süre genel sekreterlik görevini yürüten Taşar (1991: 52) da siyasi yelpazenin neresinde olduklarına ilişkin sorusuna, “Biz, milliyetçi, muhafazakar, milli ve manevi değerlere bağlı serbest rekabet mekanizmasına inanmış, vatandaşın teşebbüsünü destekleyen ve sosyal adaletçi bir partiyiz” şeklinde bir cevap vermiştir.

Her ne kadar ANAP seçim beyannamesinde, tüzüğünde ve partinin önde gelenlerinin konuşmalarında sosyal adalet söylemi ortaya koyulmaya çalışılsa da vurgulanan dört ana eğilimin “sol” yanının eksik olduğu söylenebilir. İlk ANAP hükümetinin bakanlarından Alptemoçin (2008: 66), kabinede sol görüşlü pek kimsenin yer almadığını, parti içinde bu oranın az olduğunu, aslında dört eğilim söyleminin herkesi kucaklıyoruz mesajı verme amacı taşıdığını belirtmiştir. Her ne kadar, o dönem kurucu üye olmasına rağmen veto edilen Keçeciler, ideolojik ayırım yapacak duruma olmadıklarını, gelenin alındığını, dört eğilimin böyle ortaya çıktığını ifade etse de (Güzel, 2008: 502), dördüncü eğilim olan solun ANAP'ta çok da yer almadığı söylenebilir (Cemal, 1989: 187).

Aslında dört ana eğilim ile yola çıkma hikayesi, “ideolojik bagajı boşaltarak” ortaya çıkan toplayıcı parti tipolojisine uygun düşmüyor gibi görünse de kimi durumlarda ilgili dört eğilimin eklektik bir hal alması sebebiyle ANAP'ı ideolojisi olmayan bir konuma oturtmuştur. ANAP ideolojik olmama iddiası üzerinden bir söyleme gitmiştir (Parla, 2005: 155). Bu durumun da 12 Eylül sonrası gerçekleştirilen apolitizasyon süreciyle uyumlu bir hal aldığı söylenebilir. Böylelikle ANAP, katı ya da saf ideoloji ile öne çıkma görünümünde olmayan toplayıcı bir siyasal parti olarak varlık bulmuştur.

Toplayıcı bir parti görünümünde olduğu düşünülen ANAP, Kahraman'a (1995: 179) göre bir toplumun depolitizasyon sürecinde ortaya çıkmış, toplumun politik birikimini ve bilincini yok etmeyi kendisine amaç olarak seçmiş bir parti olarak konumlanmıştır. Birçok ideolojiden hiç ideolojiye kadar farklı değerlendirmelere maruz kalan ANAP, Zürcher (2005: 412) tarafından da ideolojik akım ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonu olarak değerlendirilmiştir. Dört eğilimi bir arada tutma söylemi ile şekillenen bu koalisyon, Demirel'in ifadesiyle bir nevi “bonmarşe”, hem bütün partilere ilham vermiş hem de her siyasal partinin vitrinine “dış transfer” koyma merakını tetiklemiştir (Bora, 2001: 14).

Toplayıcı partilerin önemli özelliklerinden birisi de bölünmeden daha fazla seçmenin ilgisini çekmektir. Böylelikle ulaşılabilecek maksimum seçmen desteği hedeflenir. Parti programına koyulan ve her fırsatta ifade edilmeye çalışılan dört eğilim de bölünmeme olgusuna yöneliktir. Alptemoçin (2008: 69), bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Sonuçta güzel bir fikirdi; “Solcu olan da, sağcı olan da gelsin, biz her kesime sahip çıkarız, baş tacı ederiz!...” diyorduk”. Zaten hedef

bir araya gelmek, memlekete hizmet etmekse, eskiden sağda olmuş, solda olmuş, hareketçi olmuş, daha fazla muhafazakar olmuş, ılımlı olmuş, liberal olmuş önemli değil; biz bir araya gelelim bir potada eriyelim ve birlikte memlekete hizmet verelim, diyorduk”.

Ulagay (1988: 121), Özal’ın ANAP’ı kurarken ki hesabının değişen Türkiye’deki eskiden farklı siyasi partilere gönül vermiş kişilerin, varabilecekleri ortak noktalar bulmak olduğunu vurgulamıştır. Toplumsal barış içerisinde yaşam ve ekonomik açılımların sürmesi gibi talepler bu ortak noktalara örnek gösterilebilir. Bu bağlamda yapılması gereken şey de eski siyasal kutuplaşmaları bir kenara bırakan örgütlenme modeli olduğu ifade edilebilir. Zaten Özal (1985: 73) da kavganın Türkiye’ye hiçbir şey kazandırmadığını, sağ ve sol kamplara bölünmenin ülke gelişimini yavaşlattığını ifade etmiştir.

ANAP’ın birlik, beraberlik ve gelişmeye ilişkin ortaya koyduğu bu söylemleri, mevcut konjonktür ve değişim sürecinden bağımsız okumak olanaklı görünmemektedir. Zira, kısa süre önce gerçekleşen darbeye gerekçe olarak sunulan sağ ve sol kamplaşma, sonrasında da MGK döneminde sıkça ele alınan kaos ortamından uzak durma söylemleri ANAP’ın bir takım politikalarını da belirlemiştir. Toplayıcı partilerin, değişimi okuyup ona göre yol çizme stratejilerinin ANAP’ta karşılık bulduğu söylenebilir.

Özellikle ABD’de Reagan ve İngiltere’de Thatcher öncülüğünde uygulanan neoliberal politikaların Türkiye’deki uygulayıcısı da Özal’ın ANAP’ı olmuştur. Neoliberal ve neomuhafazakar söylemlerin birleşmesiyle oluşan yeni sağ, aslında ANAP’ın ideolojisi halini almıştır. Bu da Göle’nin (2007: 524) de belirttiği gibi piyasa değerleriyle, İslamcı muhafazakarlık değerleri arasındaki sentezin, ANAP’ın kimliği olduğunu gösterir. Özal (1992: 8-9), İngiltere’de Thatcher, ABD’de Reagan ve Almanya’da Hıristiyan Demokratların iktidara gelmeleriyle birlikte dünya çapında ve bütün dünyayı etkileyecek bir değişimin yaşandığını ve Türkiye’nin özellikle ANAP ile birlikte bu değişimi yakaladığını vurgulamıştır. Dönemsel koşullar içerisinde dünyayı etkisi altına almaya başlayan neoliberal dalganın, ANAP programına (1983: 19) yansımaları da “Asıl olan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır” şeklinde olmuştur. Böylelikle liberalizmin bireyci anlayışı özellikle ekonomi ağırlıklı bir söylemle parti programındaki yerini almıştır.

Uluslararası arenada yaşanan değişim ve dönüşümün etkilerine ilave olarak, Türk toplumunun kendi iç dinamikleri de bir

çeşit değişim ve dönüşümü zorunlu kılmıştır. 12 Eylül öncesi dönemde şiddete doğru evrilen ideolojik kamplaşmalar, katı devletçi politikalar, ekonomideki istikrarsızlık vb. halk nazarında da değişim olgusunu gündem haline getirmiştir. Ulagay (1988: 28), bu durumu şu şekilde özetlemiştir:

“Gerek 24 Ocak kararlarıyla ekonomide başlatılan uygulamalar, gerekse 12 Eylül hareketi, toplumun gündeminde ilk iki sırayı alan bu sorunları çözüm vaadini taşıdıkları için genellikle benimsendi. Özal’ın 1983’te Anavatan Partisi’ni kurarken 24 Ocak kararlarının uzantısı sayılabilecek bir ekonomik programı esas alması ve siyasi platformda çatışma yerine uzlaştırma-birleştirme-kaynaştırma temalarını öne çıkarması da toplumdaki bu özlemlere cevap verme kaygısı taşıyordu”.

Özal, Türkiye’deki sorunların özünde siyasal sistemin tutucu, baskıcı ve bürokratik yapısının yattığından hareketle, rekabet, liberalizm ve toplum inisiyatifine vurgu yaparak toplumun önünü açma çabasına girmiştir. Dünyanın seksenli yıllardaki gidişatını görmüş ve kapalı bir ekonomiden, dünya pazarlarını dikkate alan bir ekonomik model tasarlamıştır (Dursun, 2001: 292-293). Bunu yaparken 12 Eylül öncesi döneminin “çatışma” ortamını ve bu ortamın kitleler üzerinde yarattığı psikolojiyi de iyi okumuştur. Özal, kitlelerin 80 öncesi, özellikle sosyal demokrasinin büyük hayal kırıklıkları ile birlikte, politikadan uzaklaşmaya başlayan yapısını çözümlenerek, sağ-sol kavramlarını öteleyen bir söylem geliştirmiştir (Zaralı, 1985: 82). Siyasal hayata geri dönüş sonrasında MDP ve HP’den farklı olarak sadece ANAP, devletçi ve bürokratik olmayan liberal sivil hayata hızlıca geri dönüşün savunuculuğunu yapmıştır (Ahmad, 1993: 189-190).

Her ne kadar 12 Eylül öncesi etkin olan dört ana eğilimi bünyesinde barındırdığını söyleyerek toplayıcı parti olarak konumlanan ANAP, değişim odaklı fikirlerden hareketle, hiçbir eski partinin devamı olmadığını, “yeni” bir oluşum olduğunu da gösterme çabasında olmuştur. Özal (1989: 78), ANAP’ın yeni bir parti olarak oluşturulduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Benim bu konuda söylediğim özet şudur: Anavatan Partisi yepyeni bir partidir. Eski siyasi partilere benzememektedir. Biz, eski siyasi partilerin veyahutta onların devamı olduklarını iddia eden siyasi oluşumları, bir nevi statükoyu muhafaza etmek isteyen partiler olarak gördük.”

Özal’ın, eski kavgacı kadrolardan kimseyi ANAP’a almadıklarını, böylece teşkilatın %95’inin politikaya ilk kez giren

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

insanlardan oluştuğunu söylemesine (Barlas, 1994: 37) karşın, Ergüder’in (2016: 155) dönemin ANAP’lıları ile yaptığı çalışmada 12 Eylül öncesi dönemde herhangi bir siyasal parti yerel örgütünde görev alanların oranının %52,2 olduğu görülmektedir. Bunların %73’ü Adalet Partisi, %8,7’si Milliyetçi Hareket Partisi ve yine %8,7’si Cumhuriyet Halk Partisi’nde görev almışlardır. Böylelikle ANAP’ın büyük oranda eski AP’lilerden oluşan bir taban yarattığı söylenebilecek olsa da %48 civarındaki siyasete yeni girme oranı da küçümsenecek bir oran değildir. Bu bağlamda tümünden olmasa bile “yeni” bir oluşumun varlığı gözlemlenmektedir.

ANAP için “yeni” olma önemlidir. Zaten Özal, siyasete girmeye karar verdikten sonra da bir takım teklifler almıştır. Buna karşı herhangi bir siyasal oluşum içerisinde yer almayacağını belirten Özal, kendi partisini kurmaya kararlı olduğunu ve yine kendi belirleyeceği çizgide bu partinin oluşumunu tamamlayacağını belirtmiştir (Ulagay, 1987: 70). Kuşkusuz Özal’ın böyle bir karar vermesinde yatan nedenler arasında, “yeni” olduğunu vurgulamak ve değişim beklentisine yönelik oluşan rüzgarı arkasına almak da yatmaktadır. Herhangi bir siyasal partinin devamı olmak yerine, bambaşka ve yeni bir parti olarak lanse edilen ANAP ile yola çıkmanın daha makul olacağı düşünülmüştür.

Toplayıcı partiler güçlü ve karizmatik liderlere gereksinim duyarlar. Lider hem partiye yön verir hem de lider dışındaki parti üyelerinin önemi azalır. Liderin etrafında toplanma durumu söz konusu olur. Özal 1989’da cumhurbaşkanı olana kadar ANAP bir lider partisi olarak kalmıştır (Yılmaz, 1994: 6). Özal, ANAP’ın siyasal ideolojisi, programı, örgütsel yapısı ve toplumsal tabanının belirlenmesinde kilit bir rol oynamıştır (Ergüder, 2016: 152-169). Özellikle kuruluş aşamasında da ANAP’ın, Özal dışında sivri ve ön plana çıkan bir siyasal figürü olmamıştır. ANAP’ın kurucuları genelde kamuoyunun pek de tanımadığı bürokratlardan oluşmuştur. Bu bağlamda hiçbir siyasal partinin devamı niteliğinde olunmadığı ve yeni-yıpranmamış yüzlerle yola çıkmanın getirilerinin fazla olacağı düşünülmüş (Yücel, 2006: 57), bu işin liderliğine de Özal soyunmuştur. Özal’ın parti içerisindeki ağırlığı o kadar fazladır ki, ANAP kimi zaman “Turgut Özal funclub” olarak tanımlanmıştır (Ahmad, 2002: 244).

Farklı koalisyonların birliği şeklinde oluşan ANAP’ın başarısı ve devamlılığı için Özal’ın şahsiyeti son derece önem taşımıştır. Özal’ın bu koalisyonu bir arada tutan önemli bir şahsiyet olduğu kuşkusuzdur (Zürcher, 2005: 412).ANAP’ın kuruluşuna giden yol ve

sonrasında yaşananlar, Özal'ın ANAP genel başkanlığını ve başbakanlığı bırakarak cumhurbaşkanı seçildiği döneme kadar, genel itibarıyla Özal ile anılan bir süreçtir. Parti ile özdeşleşen karizmatik lider formülü, Özal'ın ağzından çıkan, halka göndermede bulunularak yapılmış "oyumuz Özal'a, Anavatan'a" ifadesinde karşılık bulmaktadır (Barlas, 1994: 89). Zaten ideolojik söylem ve tabanın da önemini yitirmesiyle, liderin rolü ve önemi artmıştır (Çelebi vd., 1996: 15). Özal, partinin temel belirleyicisi olarak ANAP'ı sürüklemiş ve kitlelerle arasında bir bağ kurmaya çabalamıştır. Başbakanlığı sırasında Özal, kitleler ile daha yakın olabilmek adına TRT'de sıklıkla yaptığı "İcraatın İçinden" programı ile de bu bağı kurmaya çalışan karizmatik ve ne yaptığını bilen bir lider çizgisi üstlenmeye çalışmıştır.

Herhangi bir siyasal oluşuma dahil olup, birinci adam olamama durumu, Özal'a konjonktürel olarak doğru gelmemiştir. Daha parti kurma çalışmaları devam ederken, kendisine gelen teklifleri reddederek, birinci adam olma isteğini şu şekilde özetlemiştir (Nalbantoğlu, 1986: 229):

"İstanbul'a geldiğimizde bu konular çeşitli çevrelerde konuşuluyordu. Bazıları 'işte şu grupla kur', 'filancayla falancayla birleş' veya 'bir grup kurulsun o grupta sen de bulun. Lideri o grup tayin etsin'diyorlardı. İşte meşhur ikinci adam olmam, lafi da buralardan geliyor"

Toplumun farklı kesimlerini kucaklama, toplayıcı partilerin en önemli özelliklerindedir. Bu bakımdan ANAP, 12 Eylül öncesindeki siyasal kutuplaşma ortamını da iyi değerlendirip, söylemlerini tüm toplum kesimlerini kucaklama bağlamında geliştirmiştir. Daha parti kurma fikrini Evren'e açarken, herkesi birleştirecek bir parti kurmayı düşündüğünü vurgulayarak, hiçbir siyasi kanaat ve düşünceye, önceden karşı olmadığını belirtmiştir (Barlas, 1994: 29). Bu bağlamda ANAP'ın kucaklayıcılığı, ellerin baş üstünde birleştirilmesiyle verilen "ANAP selamı" ile simgeleştirilmek istenen 12 Eylül öncesi dönemin fraksiyonlarını aynı çatı altında birleştirmek şeklinde gelişim göstermiştir (Köker, 1996: 1254).

ANAP'ın herkesi bir araya getirme formülünün sade dört eğilimle sınırlı kaldığını söylemek de doğru sayılmaz. Zira darbe sonrası oluşturulan hükümette de görev yapan Özal'ın asker nazarında da bir meşruiyetinin olduğu söylenebilir. Özellikle askerlerin ekonomik durumdan duydukları kaygıdan ötürü, Özal'ın ekonomi bilgisine olan güven (Barlas, 1994: 14), bu meşruiyeti sağlamıştır. ANAP, yeni oluşan egemen blok için de "militarizm" ile

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

tek mümkün uzlaşmanın siyasal aracı olmuştur (Zaralı, 1986: 80). Bu yönüyle de hem sivil hem de asker kesim için Özal’lıANAP, tercih edilebilir bir alternatif olmuştur.

Geniş toplum kesimlerinin en büyük özleminin “kalkınma” ve “huzur” olduğuna kanaat getiren ANAP, seçim başarısı sonrası hükümet programında bu ilkelere önem vermiştir (45. Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programı, 1983: 152-163). Özellikle kalkınma söylemi üzerinden toplumun büyük kesimini oluşturduğu düşünülen ve “orta direk” diye adlandırılan kesimlere bir takım mesajlar verilmiştir.Fırsat eşitliği vurgusu ile bir Amerikan rüyası yaratılırken, “orta direk” söylemi ile işçi ve köylüler de işin içine dahil edilerek, fırsatlardan yararlanmasını bilenlerin kazanacağı vurgusu yapılmıştır (Zaralı, 1985: 84). Huzur söylemi ile de ideolojik konumlanma anlamında siyasal eğilimleri tek bir bünyede toplayan bir hükümet programı oluşturulmuştur. Bu şekilde 12 Eylül öncesi dönemin şiddet, kutuplaşma ve kaos ortamına bir daha dönülmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir.

Katı ve disiplinli ideolojik bir tutum yerine, hızlı çözümler üreten pragmatist bir tarz, toplayıcı parti tipine uygun düşmektedir. Sonuca odaklı bir kavram olması nedeniyle kimi zaman olumsuz kimi zaman da olumlu anlamlar yüklenen pragmatizm, ANAP’ın söylem ve eylemlerinde olumlu bir yer almıştır. Özal, ortaya koyduğu siyasal model sayesinde hem sağdan hem de soldan oy alacaklarını ifade ettikten sonra, bunun bir çeşit pragmatik bir yaklaşım olup olmadığını sorulması üzerine, ancak bu yolla eskiden var olan sağ-sol kavgasını önleyeceklerini, parti içine sırf bu olayı alevlendirmek için girenlerin olacağını ancak gerekli birliği ve kaynaşmayı sağlayacaklarını vurgulamıştır (Nalbantoğlu, 1986: 105).

Özal liderliğinde ANAP, ekonomik liberalizm ve kültürel muhafazakarlığa dayalı, pragmatist ve popülist bir politika izlemiştir (Duman, 2017: 177; Köker, 1996: 1254). ANAP retorikten ziyade icraat olgusu üzerinde durarak, ideolojik değerlerden çok, pragmatik değerlerin savunuculuğunu ön planda tutmuştur. Göle (2007: 524) de o dönem gerçekleştirdiği bir alan araştırmasında ANAP’lı seçmeni partisine bağlayanların, ideolojik bir dünya görüşünden çok, vergi iadesi, belediye hizmetleri, Avrupa Ekonomik Topluluğu’na müracaat gibi politikaların olduğunu ifade etmektedir. Böylece 12 Eylül öncesinin “dava adamı” kavramı yerine “iş bitirici” kavramı gelmiştir (Göle, 1989: 20). Özal da (1985: 17) hükümetini iş bitirici olarak değerlendirmiştir. Aslında ANAP’ın amblem seçiminde de bu gerekçe ile hareket edilmiş ve Özal bu durumu “arı çalışkanlığı, petek aziz

vatanımızın en ücra köşesine kadar mamur hale getirilmesini ifade etmektedir (Konukman, 1991: 162) şeklinde, icraat odaklı açıklama yoluna gitmiştir. Ahmad'a göre (2006: 191) de Özal, kendi hükümetinin ideolojiye dayanmayan bir birlik olmasıyla övünen bir faydacı olmuştur.

Her fırsatta liberal söylemleri gündeme taşıyan Özal ve liderliğinde ANAP, siyasi yasakların kalkmasına yönelik gerçekleşen referandumda, yasakların devamı yönünde bir politika izlemiştir. Siyasi yasakların kalkması hakkındaki düşünceleri istenen soruya, bunun anayasal bir konu olduğu, anayasayı değiştirecek çoğunluğun ANAP'ta olmadığı, bu konunun tartışılmasının erken olduğunu ifade etmiştir (Özal, 1985: 47). Yasakların kalkması için herhangi bir çaba göstermeyen Özal, Bora (2005: 591)'nın ifadesiyle, siyasal sorumluluk sahibi olduğu başbakanlık döneminde, demokratik hak ve özgürlükleri toplumun olgunluğuna ve 'hazır oluşuna' bağlı kılarak vesayetçi zihniyetin dışına çıkamamıştır. Siyasal yasakların devamından yana bir kampanya yürüten ANAP'ın, ilgili referandum sonucu yasakların kalkmasından sonra ise siyasi yasakların kalkmasının ANAP döneminde olduğuna 29 Kasım 1987 seçim beyannamesinde yer vermesi (Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi, 1987: 6) partinin geldiği pragmatist çizginin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Aslında dört eğilimi de pragmatist söylem olarak geliştiren Özal, 29 Kasım 1987 genel seçimlerinden sonra dört eğilimin artık geçmişte kaldığını, bunun başlangıçta yeni bir parti oldukları için kendilerini tanıtma adına söylendiğini, şuanda kaynaşmış bir ANAP'ın olduğunu belirtmiştir (Cemal, 1989: 187). Böylece Özal'lıANAP'ın değişen koşullara hızlı uyum sağlamayı hedefleyen ve bu doğrultuda söylem ve politika geliştiren bir toplayıcı parti görünümünde olduğu söylenebilir.

Toplayıcı parti, siyaset sahnesindeki bir siyasal partiden daha çok serbest piyasadaki tercih edilebilir bir nesne görünümündedir. Tutarlı bir ideoloji ya da sistemli bir söylem yerine, maksimum oyalmaya yönelik seçmeni cezbetme durumu söz konusudur. 12 Eylül sonrasında toplumda başlatılan depolitizasyon sürecinin tamamlayıcı parçası olarak teknokrat ekiple iş yapma (Parla, 2006: 159), ANAP'ın benimsediği bir model olmuştur. Bora (2001: 14) bu durumu, "ideoloji, fikir yerine 'proje' üstüne düşünmeyi bütün siyaset esnafına ANAP talim ettirdi" şekline betimlemiştir. Partilerüstü ve politika üstü kimlik kazanmaya çalışıp, bunubaşaran ANAP (Kahraman, 1995: 180), toplumsal anlamda da karşılık bulmuştur.

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

Alınan riskler bağlamında siyaset ve ticareti benzeten Özal, bu durumu şu şekilde ele almıştır(Taşar, 1996’dan aktaran Zariç, 2017: 56):

“Siyaset bir risk meselesidir. Ticarete de risk vardır. Kazanmak için risk almadığınız zaman hiç büyüyemezsiniz. Ama kaybedebilirsiniz de... Önemli olan, siyasette olsun veya ticarete olsun, hesap edilmiş, çok iyi hesap edilmiş risklerin üzerine atılmaktır”

“İdeolojisiz” bir siyasal parti olma ANAP’ın sıkça karşılaştığı eleştirilerin başında gelmiştir. Kuşkusuz bunda, pragmatizmden kaynaklanan bir takım eklektik olguların yanında, özellikle ANAP’lı seçilmişlerin siyaseti kötü bir kavramolarak görüp, kendilerini genellikle siyasetçi saymamaları önemli rol oynamıştır. Sözden ziyade hizmet üretmek, ilkelerden hareket etme yerine pragmatik değerlerden hareket etmek ve ayrıntılar üzerinde durup kavga etmektense çözüm üretme odaklı olmak gibi olgularla açıklanmaya çalışılan bu durum, Göle’nin (1989: 22) ifadesiyle bir “mühendisler iktidarı” kavramını ortaya çıkarmıştır. Ergüder (1989: 78), İstanbul’daki 13 belediye başkanı ile yaptığı görüşmede hepsinin “efendim, biz, hizmet götüren insanlarız, politikacı değiliz. Biz mühendisiz. Biz burada herkese hizmet götürmeye varız” dediğini aktarmıştır. Öz itibarıyla yerel siyasetin en önemli temsilcilerinden olan belediye başkanlarının, siyasetçi olduklarını kabullen(e)memeleri, politik olana karşı oluş(turul)an olumsuz havanın bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Zaralı (1985: 82) da yaptığı araştırmada ANAP’lı il ve ilçe belediye başkanlarının mesleklerini, kendi yorumu bağlamında şu şekilde aktarmıştır:

“ANAP’ın ilk oluşumunda da yeni ve genç bir iş adamları grubunun ağır bastığı görülmektedir. Bunlar 24 Ocak kararları sonrası ekonomi politikalarına ayak uydurmayı beceren, yeni fırsatları değerlendiren “müteşebbis ruhlu” kişilerdir. Politikaya da herhalde kazanma olasılığı yüksek, kuralına uyunca riski az bir “iş” olarak bakmışlardı”... “ANAP’taki mühendis, iş adamı çokluğu, parti il yönetimlerinde olduğu gibi, belediye başkanlarının meslek dağılımına da yansdı. İl ve ilçe belediye başkanlarının 71’i mimar mühendis, 54’ü tüccar, 53’ü esnaf-serbest meslek sahibi, 24’ü toprak sahibi, 63’ü memur, 33’ü eğitimciyken; kasaba belediye başkanlıklarında ise, 146’sı toprak sahibi, 157’si esnaf-serbest meslek sahibi, 76’sı memur, 74’ü tüccar, 42’si eğitimci ve 8’i ise mimar-mühendisti”.

Görüldüğü gibi ANAP'ın farklı konumlarındaki temsilcileri genel itibariyle 12 Eylül sonrasındaki apolitik atmosfer ile uyumlu bir görüntü çizmişlerdir. Kuşkusuz bu durumda, hem ANAP'ın dört eğilimi bünyesinde toplama söylemi sonrasında aslında "ideolojisizleşmesinin" hem de konjonktürel olarak sunulmaya çalışılan "yeni" parti imajına yönelik olarak o döneme kadar siyasete mesafeli durmuş olanların partide yer almalarının istenmesinin payı vardır.

SONUÇ

12 Eylül sonrasının apolitik ortamında kurulan siyasal partilerden birisi olan ANAP, uzun yıllar Türkiye siyasetini etkileyen önemli aktörlerden birisi olmuştur. ANAP, toplumun farklı kesimlerini bir araya getirme iddiasıyla kurulması, kurulduktan birkaç ay sonra tek başına iktidar oluşu, 80'li yıllar boyunca bu iktidarın sürmesi, Türkiye ekonomisinde yarattığı neoliberaldönüşüm gibi açılardan ele alındığında, üzerinde önemle durulması gereken bir siyasal partidir. Bu çalışma ANAP'ın, Alman siyaset bilimci Otto Kirchheimer tarafından ortaya atılan toplayıcı parti tipolojisi bağlamında çözümlenmesinden oluşmuştur.

Katı ideolojik bir birlikteliğe dayanmayan, mümkün olduğunca fazla oy desteği sağlamayı amaç edinmiş, kapsayıcı söylemler kullanarak "herkesi yakalama" politikası yürüten, pragmatist söylem ve eylemlerde bulunan, siyasal alanı serbest piyasa mantığı ile değerlendiren, bireysel üyelerinin etkinliğinin sınırlı olmasına karşın karizmatik ve güçlü lider ile yoluna devam eden bir yapı olarak değerlendirilen toplayıcı parti tipolojisinin 80'li yıllardaki ANAP'a uygun düştüğü görülmektedir. Özellikle ideolojik yumuşaklık, pragmatizm eksenli esnek söylemler, hakim olan serbest piyasa mantığı, geniş toplum kesimlerine hitap etme çabası ve karizmatik lider eksenli olma gibi ölçütler dikkate alındığında ANAP'ın toplayıcı parti olduğu söylenebilir.

ANAP'ın 80'li yıllardaki yapısına ilişkin yapılmış ya da yapılacak herhangi bir çözümlemenin, ANAP'ın kurucu genel başkanı olan Turgut Özal'dan bağımsız ele alınması düşünülemez. Bu durum tam da toplayıcı parti tipolojisine uygun düşmektedir. Özal'ın teknokrat ve pragmatist tavrı ile şekillenen parti, 12 Eylül öncesinin baskın ideolojilerini bünyesinde barındırdığı iddiası ile ortaya çıkarak kitlelerden oy istemiştir. Aslında sosyal bilimler yazınında toplayıcı partilerin ideolojik birikimi bir kenara bırakarak yola devam ettiği bilirse de ANAP'ın Türkiye'ye özgü şartları dikkate alarak bir toplayıcı parti kimliğine büründüğü görülebilir. Özellikle

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

80’lerin Türkiye’si gibi ideolojinin halen daha temel tercih nedenlerinden birisi olarak görüldüğü bu dönemde, ideolojileri bir kenara bırakmak yerine en azından söylemsel ölçütte dört eğilimi birleştirme formülü ile yola çıkarak bir esnek alan yaratılması, ANAP için daha uygun görülmüştür.

Sosyal bilimlerde mutlaklığın olmadığından hareketle, bu çalışmada ele alınan ANAP’ın da Weber’ yen “ideal tip” söylemindeki “saf” anlamıyla bir toplayıcı parti olduğu söylemi elbette ki iddialıdır. Ancak ortaya konulan çözümlenmelerle bu iddia desteklenmeye çalışılmıştır. Kimi çevrelerce darbe uzantısı ve ürünü, kimi çevrelerce liberal ve çoğulcu gibi görülse de ANAP’ın Kirchheimer’in tipolojisindeki toplayıcı parti sınıflandırmasına uygun düştüğü söylenebilir.

Kaynakça

45. *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programı*(1983), Ankara, Tisa Matbaası.

ACAR, Feride (2008), “Turgut Özal”, (ed.) Metin Hepar, Sabri Sayarı, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, ss.185-205.

AHMAD, Feroz (1993), *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London.

AHMAD, Feroz (2002), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Doruk Yayınları, İstanbul.

AHMAD, Feroz (2006), *Bir Kimlik Peşinde*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ALPTEMOÇİN, Ahmet Kurtcebe (2008), *Özallı Yıllar Bir Rüyanın Ardından*, Gökçe Ofset, Ankara.

Anavatan Partisi Programı (1983), Tisa Matbaası, Ankara.

Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi (1983), Tisa Matbaası, Ankara.

Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi (1987)

Anavatan Partisi Tüzüğü (1988), Gaye Matbaacılık, Ankara.

ANDERSON, Leslie E. (2016), *Democratization By Institutions Argentina’s Transition Years in Comparative Perspective*, University of Michigan Press, Michigan.

ARON, Raymond (1962), *Opium Of The Intellectuals*, W. W. Norton Company, New York.

BARLAS, Mehmet (1994), *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul.

-
- BELL, Daniel (1962), *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the 1950s*, Free Press, New York.
- BİRAND, Mehmet Ali ve Soner YALÇIN (2001), *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- BORA, Tanıl (2001), “ANAP Serbest Sentez ve Liberallik Kartı”, *Birikim*, S: 149, ss.14-17.
- BORA, Tanıl (2005), “Turgut Özal”, (ed.) Tanıl Bora ve Murat Gültekinçil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.589-601.
- CEMAL, Hasan (1989), *Özal Hikayesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ÇELEBİ, Işın, Aykut TOROS ve Necati ARAS (1996), *Siyasette Kilitlenme ve Çözüm*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN, Yalçın (1985), *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- DUMAN, M. Zeki (2017), *Türkiye’de Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal*, Liberte Yayınları Ankara.
- DURGUN, Sezgi (2016), “Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri”, (ed.) Yüksel Taşkın, *Siyaset Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.335-354.
- DURSUN, Davut (2001), “Türk Demokrasisinin Demokratikleşme İhtiyacı”, (der.) Davut Dursun, *Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi*, Şehir Yayınları, İstanbul, ss.289-297.
- DUVERGER, Maurice (1986), *Siyasi Partiler*, (çev.) Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- EMİN, Fatih (1993), *Turgut Özal 1983-1993*, Risale Yayıncılık, İstanbul.
- ERGÜDER, Üstün (1989), *Türk Siyasi Hayatında Siyasi Kültür ve Ekonomik Politika Bakımından Anavatan Partisi*, Anavatan Partisi Propaganda ve Sosyal Faaliyetler Başkanlığı, Ankara, ss.78-86.
- ERGÜDER, Üstün (2006), “The Motherland Party 1983-1989”, (ed.) Metin Heper and Jacob M. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Routledge, New York, ss.152-169.
- FORESTIERE, Carolyn (2009), “Kirchheimer Italian Style: Catch-All Parties or Catch-All Blocs”, *Party Politics*, 15 (5), ss.573-591.
- GÖLE, Nilüfer (1989), “Devlet-Toplum-Batı Çerçevesinde ANAP’ın Yeri”, *Türk Siyasi Hayatında Siyasi Kültür ve Ekonomik Politika Bakımından Anavatan Partisi*, Anavatan Partisi Propaganda ve Sosyal Faaliyetler Başkanlığı, Ankara, ss.16-23.
- GÖLE, Nilüfer (2007), 80 Sonrası Politik Kültür, (ed.) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul, ss.515-526.
-

**Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi
(1983-1989)**

- GÜZEL, Uğur (2008), *Özalcılık*, Emre Yayıncılık, İstanbul.
- HEYWOOD, Andrew (2006), *Siyaset*, (çev.) Zeynep Kopuzlu, Liberte Yayınları, Ankara.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (1995), *Sağ Türkiye ve Partileri*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KAPANİ, Münci (2010), *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KATZ, Richard S. ve Peter MAIR (1995), “Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party”, *Party Politics*, 1 (1), ss.5-28.
- KIRCHHEIMER, Otto (1966), “The Transformation of the Western European Party Systems”, (ed.), Joseph La Palombara and Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, New Jersey, ss.177-200.
- KONUKMAN, R.ERCÜMENT (1991), *Çağ Atlayan Türkiye*, [Yayınevi yok], Ankara.
- KÖKER, Levent (1996), “Anavatan Partisi”, (yay. haz.) Tanıl Bora vd., *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.1253-1257.
- KOROSENYI, András (1999), *Government and Politics in Hungary*, Central European University Press, Budapest.
- LIPSET, Seymour Martin (1960), *Political Man - The Social Bases of Politics*, Heinemann, London.
- NALBANTOĞLU, Muhiddin (1986), *Turgut Özal’la Konuşmalar*, Anakent Yayınları, İstanbul.
- NEUMANN, Sigmund (1990), “The Party of Democratic Integration”, (ed.) Peter Mair, *The West European Party System*, Oxford University Press, New York, ss.46-49.
- OSTROGORSKI, Moisey (1902), *Democracy and the Organization of Political Parties*, Macmillan Company, London.
- ÖZAL, Turgut (1985), *Başbakan Turgut Özal’ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları*, [Yayınevi yok], Ankara.
- ÖZAL, Turgut (1989), *Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Sayın Turgut Özal’ın Konuşmaları*, Anavatan Partisi Basın Yayın Tanıtma ve Halkla İlişkiler Başkanlığı, Ankara.
- ÖZAL, Turgut (1992), “Türkiye’nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır” (Mülakat), *Türkiye Günlüğü*, S:19, ss.5-23.
- PANEBIANCO, Angelo (1988), *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge University Press, Cambridge.
-

PARLA, Taha (2005), *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

SARIBAY, Ali Yaşar (2001), *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, Alfa Yayınları, İstanbul.

SMITH, Jennifer K. (2009), "Campaigning and The Catch All Party: The Process of Party Transformation in Britain", *Party Politics*, 15 (5), ss.555-572.

TAŞAR, Mustafa (1991), *1983'den 2000'li Yıllara Anavatan*, [Yayınevi yok], Ankara.

TOKATLI, Orhan (1999), *Kırmızı Plakalar Türkiye'nin Özal'lı Yılları*, Doğan Kitap, İstanbul.

TUNCER, Acar (1986), *Yurt Hizmetinde... Lider Özal ve Anavatan*, Doğruluk Matbaacılık, İzmir.

TURGUT, Hulusi (1986), *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

ULAGAY, Osman (1987), *Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

ULAGAY, Osman (1988), *Özal'ı Aşmak İçin*, Afa Yayıncılık, İstanbul.

VINCENT, Sean (2017), "Dominant Party Adaptation to the Catch-All Model: a Comparison of Former Dominant Parties in Japan and South Korea", *East Asia*, S: 34, ss.197-215.

WILLIAMS, Michelle Hale (2009), "Kirchheimer's French Twist: A Model of the Catch-All Thesis Applied to the French Case", *Party Politics*, 15 (5), ss.592-614.

YILMAZ, Mesut (1994), "Söyleşi - Mesut Yılmaz: Oyumu DSP'ye Veririm", *Nokta - Yerel Seçimlere Doğru Siyasal Partiler*, Özel Ek-1, s.6-9.

YÜCEL, M. Serhan (2006), *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2005)*, Alfa Yayınları, İstanbul.

ZARALI, Ragıp (1986), "ANAP Üstüne Tezler ve Düşünceler", *11. Tez*, S:2, ss.77-86.

ZARİÇ, Sami (2017), *1983-93 Yılları Arasında Türk Siyasal Hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın Partideki Rolü*, Hiper Yayın, İstanbul.

ZURCHER, Erik Jan (2005), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Resmi Gazete, 16 Ekim 1981, S:17486.

Resmi Gazete, 24 Nisan 1983, S: 18027.

"Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri 1983 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları",

**Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi
(1983-1989)**

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_secimler.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1983, (09.11.2017).

“Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri 1987 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları”,

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_secimler.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1987, (09.11.2017).

Türkiye İstatistik Kurumu Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları Veri Tabanı, <http://rapory.tuik.gov.tr/22-01-2018-16:54:04-8086675504096283521621441564.html>?, (09.11.2017).

